

Циганок Оксана Олександрівна,

к. п. н., доцент,

Санівський Олександр Михайлович,

к. п. н., доцент,

Уманський державний педагогічний

університет імені Павла Тичини

м. Умань, Україна

ksana-vania@ukr.net

san4elo45800@ukr.net

ВИВЧЕННЯ РИС НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ Г. СКОВОРОДИ)

Анотація. У статті окреслено визначальні риси українського національного характеру. У творах Г. Сковороди відображені основні цінності українців, їхній характер, світобачення, мораль тощо, а, отже, і національний характер нашого народу. На основі ретельного прочитання творів Григорія Сковороди виокремлено й проаналізовано наступні: екзистенціалізм, кордоцентризм, волелюбність, антеїзм, софійність.

Ключові слова: Григорій Сковорода, національний характер, екзистенціалізм, кордоцентризм, волелюбність, антеїзм, софійність.

Творчість Г. Сковороди не залишає байдужими дослідників українського письменства. Його літературна спадщина є справжньою скарбницею національної мудрості. На думку М. Сумцова Г. Сковорода є «цілком філософ український. ... не «перший росток», а остання розкішна квітка старого письменства і колишньої києво-могилянської школи, кривий син свого народу» [1, с. 43]. Тому в його творах відображені основні цінності українців, їхній характер, світобачення, мораль тощо, а, отже, і національний характер нашого народу.

На твердженням М. Тиводара «етнічний характер охоплює такі типові психічні особливості етносу, які склалися протягом його життя в межах історичної батьківщини» [2, с. 153]. А. Садохін і Т. Грушевицька також наголошують, на тому, що «національний характер відображає психічні особливості представників тієї чи іншої нації, а також може слугувати особливим регулятором культури цінностей та моделей поведінки» [3, с. 66]. При цьому він не є сталим поняттям, його особливості визначаються і формуються історично, у процесі виховання, «значно сильніше він проявляється у тих випадках, коли діють не окремі представники певного народу, а цілі групи», на думку вчених, «далеко не кожен член етносу може вважатися володарем типового національного характеру» [3, с. 190-191].

Дослідники визначають наступні риси українського національного характеру: працьовитість, старанність, обов'язковість, життєрадісність, терплячість, музикальність, добросовісність, законслухнянність, наполегливість, розважливість, комунікабельність, високоморальність, любов до природи [3].

Отже, національний характер певним чином створює особистість і стає рушійною силою її самовизначення, а для народу – важливою організуючою силою діяльності та долі. Яким народ себе усвідомлює, які властивості в собі вбачає, таким він і постає у процесі подальшого існування.

На думку А. Бичко, основні риси українського характеру яскраво виступають в українській класичній філософії, зокрема, у її родоначальника Г. Сковороди [4].

Екзистенційність (орієнтація на неповторність у своїй окремішності людського існування, плюралістичність і водночас діалогічна гармонійність реальності, духовність, релігійність), кордоцентризм («серце – всьому голова»), волелюбність (прагнення незалежності, формування сильної особистості), антеїзм («сродність» світу і людини, любов до рідної землі), софійність (мудрість, пізнання себе і світу крізь пізнання Бога).

Г. Сковорода виділяє три світи: макрокосм (Всесвіт довкола нас), мікрокосм (душевний світ людини) і світ символів (Біблія – «Святе Письмо є

солодкі божі гусли» [5, с. 96], *«Закон Божий є божє серце в людині. А переказ є листок смокви, що часто прикриває єхидну. Двері храму Божого є Закон Божий, а переказ є прибудований до храму притвор»* [5, с. 61]), який є ключем пізнання двох попередніх світів.

Варто підкреслити надзвичайну релігійність українців, віру у поєднанні з прагненням зрозуміти Бога, усвідомити його закони та жити за ними, що також втілюється в працях мандрівного філософа: *«Час, життя і усе інше знаходиться в Бозі. Хто ж може зрозуміти щось із усіх видимих і невидимих створінь, не розуміючи того, хто є голова і основа усього? Початок премудрости – розуміти Господа»* [6, с. 19].

Підкреслимо, що у світовідчутті Г. Сковороди важливу роль відігравав емоційний стрижень. І хоча дослідник епохи Бароко в українській культурі А. Макаров, вважав, що діячам культури XVIII століття були властиві «драматизм, напруга, суперечність і відсутність єдиного гармонізуючого начала» [7, с. 43], зазначимо, що у Г. Сковороди не було страху перед космічною безоднею, він знайшов гармонізуюче начало в самій людині і розкрив таємницю людського щастя.

У творчості митця Д. Багалій вбачав велику песимістичну течію старої України, тугу за щастям, жалю на долю, що відображено в українському фольклорі. Втім, на думку дослідника, український мислитель органічно вийшов з-під тяжких умов народного життя й окремо життя поодинокі людини» [8, с. 159]. У його творчості та світобаченні поєдналися радість і туга, оптимізм і песимізм.

Наступною рисою ми виділили кордоцентризм. Саме він є основою філософського вчення, яке виражає специфіку української національної культури і філософії – «філософії серця».

Кордоцентризм – вчення, яке виражає специфіку українського світобачення, основні характеристики національного світогляду та психології. Наполягання на важливості почувань-емоцій є давньою традицією української філософії. Науковці до типових рис національного душевного складу відносять «емоціоналізм», стверджують, що українській вдачі властива «сердечність».

Емоціоналізм – надання високої оцінки відчуттям, своєрідне бачення природи, так би мовити, злиття з нею. Образ серця як центру емоційного життя людини ми знаходимо вже у Княжій добі, він прослідковується в народних піснях, казках, приказках [9]. Наприклад, за прислів'ями, «і горобець має серце», «холодним словом серця не запалиш» ми можемо стверджувати, що витoki сердечності є досить давніми, і на сьогоднішній день сучасні українці користуються у побуті приказками, що символізують сердечність українців сьогодення.

Фундатори українського кордоцентризму як національної філософії Г. Сковорода, М. Гоголь, Т. Шевченко, П. Юркевич й П. Куліш – одними з перших в історії християнської філософії Заходу створили самобутню й оригінальну ідею першості серця перед розумом. Засновник українського кордоцентризму як національної філософії Г. Сковорода сформулював цю ідею у такому вигляді: *«Голова всього в людині – людське серце»*, оскільки *«без зерна горіх є ніщо, а людина без серця»* [5, с. 363].

Кордоцентризм особливо яскраво відображений у фольклорі і мові нашого народу. Сучасне осмислення взаємодії мови, людського чинника та культурних цінностей відображене у концентрі українознавства «Україна – мова». Українська мова у широкому смислі є духовною ознакою, за визначенням В. Кононенка вона є «складником духовної культури народу-носія цієї мови та культури» [10, с. 9].

І. Огієнко у праці «Українська культура» писав: «В самій мові нашій одбився дух нашого народу, по корнях слів можна довідуватись і про культуру нашу» [11]. Не можна не згадати слова О. Бочковського, автора праці «Вступ до націології», який наголошував на тому, що мова, хоча й не є абсолютною ознакою нації, однак вона «відіграє велику роль, сприяючи та поглиблюючи народотворчий процес» [12, с. 166]. Вчений наводить думку професора В. Фляйцганса: «вся історія народу, його погляди, моральні та правні і т. д. – все це є заховано в мові, цілком і без прогалин..., іншим робом ніж через мову не передається в спадщину минушина й спільний поклад нації; в мові заховано все без решток, що нарід прожив і перетерпів» [12, с. 166]. Тобто, «через мову нація об'єднується та кристалізується в суцільну громадську спільноту» [12, с. 166].

Можемо з упевненістю стверджувати, що в українській мові збережено історію народу, що засвідчується дослідженнями вітчизняних мовознавців. Як зазначає П. Мовчан: «Людина протистоїть Часові саме в Слові, і бореться з безпам'ятством, з ентропією Словом. Власне, Слово, і є Пам'ять... Пам'ять відбирає і відстоює всі цінності, без яких людина ніщо. Хто зрікається рідної мови, той зрікається усієї духовної спадщини свого народу. Мова пам'ятає і зберігає таємниці, в ній прихований вищий зміст» [13, с. 162].

Учений стверджує, що «мова – це живе функціонування народного духу, а не одних мертвих знаків. Вона є будівничим засобом культури» [13, с. 116]. Учений порівнює слово з геном, оскільки впродовж існування людства воно проходило природний відбір, «канонізувалося в тексті» [13, с. 35]. Г. Сковорода вважав, що «мова є насінням й джерелом усього добра й зла», звертаючись до сучасників митець із сумом констатував: «а ви цю голову опустили» [5, с. 100].

Отже в українській мові, яка є не тільки засобом спілкування, а й містилицем історичної пам'яті зберігається світ поетичних уявлень, мораль, етика, душа народу.

За В. Храмовою, «висока українська емоційність, чутливість та ліризм, що виявляються, зокрема, в естетизмі українського народного життя і обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності, у своєрідному м'якому гуморі тощо – це дар Божий, що визначає людяність і є основою творчості. Але сила емоційного мрійництва зменшує роль раціонально-вольової компоненти психіки» [14, с. 10].

Волелюбність, культ сильної, вільної людини є однією з основоположних рис національного характеру українців. Важливо, що говорячи про сильну людину, мається на увазі не фізична сила, а духовна – перемога над гординою, себелюбством тощо.

За зовні спокійною, врівноваженою, толерантною натурою українця криється усвідомлення переваги особистої свободи над колективною, а також *активний, дієвий потяг до волі*. Він органічно виникає з поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильницької влади. За сприятливих умов, зазначає В. Храмова, потяг до волі стає нестримним і

переконливо свідчить про вихідну первинність «козацької» основи української психіки [14, с. 3-35].

Особа Г. Сковороди – теж підтвердження цієї риси українського характеру. Своїм переконанням – жити згідно з покликанням – він іманентно вивищував свободу волі людини й апелював до історичного досвіду козащини. Саме відлунням трагізму реальної історичної ситуації в Україні другої половини XVIII ст. стала побудова Г. Сковородою концепції, однією із засад якої було обґрунтування здатності людини до вияву власної волі, утвердження позиції мудреця, якому під силу вчинити вибір між добром і злом, життям і смертю. Тому-то однією з підвалин педагогіки Г. Сковороди є вимога виховання волі, без якої розум залишається пасивним.

Тільки усвідомивши сковородинівську вимогу виховання вольового начала в людині і притаманність його українцям, можна прийняти твердження В. Барки, В. Шаяна про зв'язок філософа з добою козащини.

Прагнення українців упродовж всієї історії до єднання і зведення цього прагнення нанівець визначає індивідуалізм як ще одну рису національного характеру. Саме ідея абсолютної незалежності як окремої особи, так і народу в цілому, є домінантою для українців, є тим, що Л. Гумільов назвав пасіонарністю (непереборне внутрішнє прагнення до діяльності, спрямованої на досягнення якої-небудь мети) [15].

Індивідуалізм як загальновизнана складова ментальності українців означає прагнення особи покладатися виключно на власні сили.

У філософському енциклопедичному словнику «індивідуалізм» визначається як «моральний принцип, що ґрунтується на визначенні пріоритетності автономії і прав особистості. З одного боку, індивідуалізм є результатом реального розвитку особи і суспільства – від усвідомлення людиною різниці між собою і спільнотою в епоху розкладу первісного суспільства до осягнення нею своїх особистих прав і обов'язків, своєї унікальності та можливостей вибору власної долі – в сучасну епоху» [16, с. 239].

Дослідник М. Скринник наголошує, що для більшості українців «прагнення до особистої свободи домінує над прагненням до свободи для всієї нації» [17, с. 13].

Професор В. Личковах софійність – як принцип мудрої організації буття, що виявляється у таких рисах етноментальності, як її настанови та мотивації до порядку, ладу, лаштування, довершеності, гармонії в «життєвому світі українства; антеїзм – як принцип зв'язку з землею, «вкоріненість» в буття, в рідний ґрунт і «життєвий світ» [18].

Любов до рідної землі, природи, працелюбність, хазяйновитість українців стало підґрунтям антеїстичного світогляду. *«Кто родился к тому, чтоб Вѣчностью забавляться, тому пріятнѣе жить в Полях, Рощах и Садах нежели в Городах»* [5, с. 158]; *«Чем лучшее Добро, тѣм большим трудом окопалось, как рвом. Кто Труда не перейдѣот, и к Добру то не прійдѣот»* [5, с. 162].

Невід'ємною рисою національного характеру є софійність, що втілено у вродженій мудрості, терпимості українців, прагнення осягнення Божої Мудрості, приборкання тілесного, домінування Духу над Матерією, прагнення знань, любов до рідного Слова.

Усе це відображено у заклику Г. Сковороди: «пізнай себе!», оскільки пізнання Світу, пізнання Бога стає можливим лише після того, як людина пізнає саму себе, свою душу, усвідомлює себе як частинку Бога, його образу [20, с. 44]. Мислитель писав: *«якщо хочеш щось пізнати й зрозуміти, спершу треба зійти на гору Божого знання. Там-то ти, просвіщений тасмними променями божества, зрозумієш, що захочеш, не лише орлину юність, зотліваючу ризу старості, але й старе із прастарих і небеса небес»* [5, с. 90].

Не пізнавши себе, людина нічого не розгадає в навколишньому світі, а розгадавши себе до кінця, вона проникне у найглибші таємниці Всесвіту. Сутність людини – в її серці, в її волі. Людина пізнає не для того, щоб інтелектуалістично знати, а для того, аби дійсно бути.

Самозаглибленість, замкнутість у собі і на своїх почуттях ще більше підсилює сквородинівське «пізнай себе», розуміння і сприйняття серця людини як безодні, душевної печери.

Ця риса безпосередньо пов'язана з іншою – прагненням до єднання з природою, вчування в неї. Дослідники української ментальності назвали це *антеїзмом*, істинним зв'язком із землею та природою [21, с. 144-168]. Мова йде про стійкий архетип прадавньої землеробної культури, успадкований українцями від своїх пращурів, що віками мешкали на Середньому Подніпров'ї. Г. Сковорода – мандрівник, Сковорода – втікач від світу не тільки приклад подібного єднання і емоційно-шанобливого переживання близькості до землі і природи, але й так би мовити проповідник такого єднання («Сад божественных пѣсней»).

На зміну XVIII ст. з його релігійною кризою та богоборчим пафосом, приходить XIX-те – з чітко окресленою потребою нових ідеалів. Ці ідеали знаходять своє вираження в «містичній ідеї нації» (В. Липинський). Відбувається перехід від самоідентифікуючої формули «Я – православний» до визначення «Я – українець». І Г. Сковорода тут, очевидно, перше знамення і нової віри, і нового самовідчуття. Адже «кожен повинен знати свій народ, а в народі пізнати себе. Якщо ти українець, то будь ним. Чи француз? Будь французом. Чи татарин? Будь татариним. Все добре на своєму місці і в своїй мірі, і все прекрасне, що чисте, природне тобто не фальшиве» [16, с. 250-251].

Наскільки важливою, життєво необхідною для України була така позиція філософа, переконливо свідчить передмова Г. Хоткевича до короткого життєпису Г. Сковороди, виданого 1920 року. XVIII століття – час денационалізації інтелігенції, що мала прямим наслідком втрату Бога в людині, втрату того «вищого типу регулятора, котрий досі направляв діяльність» людини [22, с. 6].

Отже, на підставі проаналізованих творів Г. Сковороди можемо виокремити основні риси українського національного характеру: релігійність, кордоцентризм, волелюбність, антеїзм, софійність.

Список літератури

1. Сумцов М. Сковорода і Ерн. Літ[ературно]-наук[овий] Вісник. 1918. Кн. 1.
2. Тиводар М. Етнологія : Навч. посібн. Львів: Світ, 2004. 624 с.

3. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология. Учебник для студ. высш. учеб. заведений. М.: Академия, 2000. 304 с.
4. Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г. Історія філософії. К. : Либідь, 2001. 408 с.
5. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. Львів : Світ, 1995. 528 с.
6. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. К. : Наукова думка, 1973. Т. II. 574 с.
7. Макаров А. М. Світло українського Бароко. К. : Мистецтво, 1994. 288 с.
8. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. К. : Орії, 1992. 472 с.
9. Подольська Є. А., Лихвар В. Д., Іванова К. А. Культурологія : навч. посібн. К. : Центр навчальної літератури, 2005. 392 с.
10. Кононенко В. І. Мова у контексті культури : монографія. К. : Івано-Франківськ : Плай, 2008. 390 с.
11. Огієнко І. Українська культура : коротка історія культурного життя українського народу. К. : Абрис, 1991. 272 с.
12. Бочковський О. І. Вступ до націології. Курс лекцій. Регенсбург–Франкфурт, 1947. 235 с.
13. Мовчан П. Мова – явище космічне : есе, літературно-критичні статті. К. : Просвіта, 1994. 168 с.
14. Українська душа : *Збірка ориг. досліджень української ментальності*. К. : МП «Фенікс», 1992. 125 с.
15. Гумилев Л. Н. Эногенез и биосфера Земли. М. : Айрис-пресс, 2004. 560 с.
16. Ковалінський М. І. Григорій Савич Сковорода : Життя і деякі думки українського філософа-спіритуаліста. Лондон : Накл. укр. видавничої спілки, 1956. 36 с.
17. Філософський енциклопедичний словник. К. : Абрис, 2002. 751 с.
18. Скринник М. Міфо-символічні витoki української ідеї у світлі феномена Григорія Сковороди. *Mediaevalia Ucrainica. Ментальність та історія ідей*: у 2 т. К., 1993. Т. II. С. 116-131.

19. Личковах В. Сакральні горизонти української культури. Архетипи – хронотопи – сигнатури // Художня культура. Актуальні проблеми. 2010. № 7. С. 187-194.
20. Пахаренко В. Нарис української поетики (до нових підходів у вивченні літератури). *Укр. мова і літерат. Додаток*. 1997. № 29–32. 80 с.
21. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. *Основа*. 1995. № 28 (6). С. 144-168.
22. Хоткевич Г. Григорій Савич Сковорода (Український філософ). Х. : Союз, 1920. 167 с.